

100 %) валодаюць фразеалагізмы (*Або пан, або прапаў; Абое рабое*) і прэцэдэнтныя выказванні з твораў класікаў (*Трэба дома бываць часцей; Мой родны кут; Зямля пад белымі крыламі; Не разбіць, не спыніць, не стрымаць; Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі*). Крыху ніжэйшы працэнт апазнавальнасці маюць назвы прэцэдэнтных тэкстаў (*Мёртвым не баліць; Міколка-паравоз*), лозунгі (*Сын за бацьку не адказвае*), цытаты з п'ес (*Дзве дзюргі ў носе і сканчылося; Ні богу свечка, ні чорту качарга; Выбачайце, калі ласка*). У тэст намі былі ўключаны некаторыя прэцэдэнтныя феномены сучаснага медыя-дыскурсу – выраз з беларускага рэкламнага роліка на трасянцы (*а можа, вас яшчэ і пучыць?*) і папулярны дуэт “Саша і Сірожа”, які таксама карыстаецца трасянкай як сродкам стварэння іміджу. Выказванне з роліка апазналі толькі 9 % інфармантаў. Апазнаванне тандэма “Сашы і Сірожы” сягае пад 90 %. Гэта дазваляе меркаваць, што набыццё тым ці іншым феноменам культуры статусу прэцэдэнтнасці ў першую чаргу залежыць ад сацыяльнай значнасці, адпаведнасці гэтага феномена светапогляднаму грунту супольнасці. Наогул жа праведзены эксперымент паказвае, што інтэрнэт-карыстальнікі, як правіла, валодаюць вельмі высокім узроўнем культурнай пісьменнасці. Агульны ўзровень валодання прэцэдэнтнымі феноменамі – каля 70 %. Ядро культурнай кампетэнцыі складаюць фразеалагізмы, прэцэдэнтныя тэксты, прэцэдэнтныя выказванні з літаратурных твораў і песень.

Такім чынам, вынікі даследавання паказваюць, што правядзенне тэстаў на культурную кампетэнцыю і аналіз рэакцый на яго сярод беларусаў можа быць цікавым і карысным у практыцы складання слоўніка культурнага мінімуму, якога ў беларусаў яшчэ няма.

Літаратура

1. Тэст на беларускасць – 2 (у малюнках) // Еўрапейскае радыё для Беларусі. Электронны рэсурс: <http://euroradio.fm/by/174/listentous/6307/>.
2. Тэст на беларускасць – 3 (Толькі для жанчын) // Еўрапейскае радыё для Беларусі. Электронны рэсурс: <http://euroradio.fm/by/205/listentous/7369>.
3. Тэст на беларускасць // Еўрапейскае радыё для Беларусі. Электронны рэсурс: <http://www.euroradio.fm/by/162/listentous/5864/>.

С.І. Міхайлаў (Віцебск)

МОЎНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ГАВОРКІ ТАЛАЧЫНШЧЫНЫ

Дасканалае і глыбокае вывучэнне моўных асаблівасцей гаворак розных рэгіёнаў Беларусі дазваляе мець даволі поўнае ўяўленне пра іх спецыфіку на фанетычным, граматычным, лексіка-фразеалагічным узроўнях, параўнаць моўныя асаблівасці гаворкі на згаданых вышэй узроўнях з кадыфікаванымі нормамаі сучаснай беларускай літаратурнай мовы, выявіць гаворкі пераходнага тыпу, прааналізаваць адмысловы характар спалучэння дыялектна-літаратурных з'яў у розных гаворках.

З мэтай збірання лексічнага матэрыялу для складання “Дыялектнага слоўніка Віцебшчыны” і даследавання моўных асаблівасцей гаворкі Талачыншчыны студэнтамі факультэта беларускай філалогіі і культуры Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава ў перыяд з 30 чэрвеня па 11 ліпеня 2009 года была здзейснена дыялекталагічная экспедыцыя па наступных вёсках Талачынскага раёна: Абольцы, Клябань, Заазер'е, Чычанева, Янава, Мурагова, Дабравольск, Кісялева, Шупені, Данілкава, Крывыя, Жакі, Манастыр. Усяго было апытана 48 рэспандэнтаў, узрост якіх вагаўся ад 55 да 92 гадоў. У выніку сабрана 462 дыялектныя лексемы, запісана 8 касет, 32 тэксты занатаваны на паперы.

Апрацоўка і аналіз дыялектнага матэрыялу дазволілі выявіць фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, лексіка-фразеалагічныя асаблівасці мясцовай гаворкі.

Да **фанетычных** асаблівасцей гаворкі Талачыншчыны ў вакалізме адносіцца змешаны тып акання – дысімілятыўна-недысімілятыўнаы: перад націскным гукам [а] у адных выпадках у першым складзе на месцы галосных а, о, е выразна вымаўляецца гук [а], у другіх выпадках – перад націскным гукам [а] на месцы галосных а, о, е вымаўляецца гук сярэдні паміж гукам [а] і гукам [ы]. Калі ж пад націскам усе астатнія галосныя, акрамя гука [а], на месцы галосных а, о, е вымаўляецца выразна гук [а]: *фънар, къда, гъра, папъдалісь, заматалі, бальшая, каталка; калхоз, жалю, нагарышча, вайну, маглі*.

Пасля мяккіх зычных гаворцы ўласціва дысімілятыўнае яканне: перад націскным гукам [а] на месцы а, о, е вымаўляецца гук [і] у першым складзе перад націскам. Калі ж пад націскам усе астатнія галосныя, акрамя гука [а], на месцы галосных а, о, е выразна вымаўляецца гук [а]: *вісна, сістра, німа, вцігда, дзіўчаты; лятучка, цячэць, мяне, дзяўчонкай, паглядзелі*. У некаторых лексіка-граматычных катэгорыях слоў незаможна ад становішча ў адносінах да націску і галоснага пад націскам вымаўляецца [і]: *нівестка, дзіцей, дзірэўня, дзірэўя*.

У гаворцы назіраецца змяненне гука [а] у гук [у] пад уплывам губных зычных (з’ява лабіялізацыі): *хувацца, застўляць, завербувацца*. Пад уплывам змененага гука [у] вымаўляецца гук [у] і ў суседнім папярэднім складзе, у выніку чаго назіраецца сінгарманізм: *чулувацца, чупухаваты, гудуваць*.

Склад зычных фанем гаворкі не адрозніваецца ад складу зычных літаратурнай мовы. У гаворцы, як і ў літаратурнай мове, вымаўляецца цвёрды [р]: *курсы, хараішо, гаворыць, прыехаў, радам*. Гаворка цвёрдазрая. У ёй назіраецца дзеканне і цеканне, у тым ліку і ў запазычаных словах: *дзірэўня, хадзіў; дзірэктар, апцека, сьціпенездзія*. Звонкія зычныя ў пазіцыі перад глухімі і на канцы слова вымаўляюцца глуха: *аттуда, цяшка, рас, атсюль*. Назіраецца асіміляцыя па мяккасці: *зь імі, пенсьсія, шэсьць, сьвет, есьць*. Ужываюцца (не заўсёды паслядоўна) прыстаўныя зычныя [в] і [г]: *вуткі, гэны, гэты, вочарадзь; эта, эцім*. На месцы былога спалучэння “мяккі зычны + ь” у інтэрвакальным становішчы назіраюцца выпадкі падаўжэння гукаў, дзе адбылося поўнае прыпадабненне гука [j] і адсутнасць падаўжэння, дзе [j] не прыпадобніўся да папярэдняга мяккага і захаваўся: *вяселле, пеішу, мішэнню; насенье, гальё, насяленье*. У гаворцы сустракаюцца адзінкавыя словы з дысіміляцыяй: *трахтар, трахтарыст, дохтар, дохтарка*, заменай гука [ф] на [х]: *хуры машын*.

У гаворцы ёсць фанетычныя асаблівасці, звязаныя з месцам націску: *чарствы, грачнёвы, ножам, кілометр, аснаўныя, прапаліс* і інш.

На **марфалагічным** узроўні гаворка даследаванага рэгіёна Талачыншчыны характарызуецца як мясцовымі спецыфічнымі адметнасцямі, так і рысамі, што ўзаконены як кадыфікаваныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

У гаворцы назіраюцца нешматлікія адрозненні ў катэгорыі роду назоўнікаў: *акопа* ‘акоп’, *здзеча* ‘здзек’, *баляс* ‘баляса’.

У назоўніках другога скланення мужчынскага роду з цвёрдай і мяккай асновай у форме меснага склону адзіночнага ліку ўжываецца канчатак -і: *на заводзі, у Талочыні, у Навалукамлі*. У назоўніках першага і другога скланення з асновай на г, к, х адсутнічае чаргаванне са свісцячымі ў давальным і месным склонах: *на дарогі, на берагу, на рэчкі*. У назоўніках множнага ліку ў давальным склоне назіраецца спецыфічны канчатак –ом (-ём): *плоцюць грошы дзяцём, даваць сена канём, дапамагаць людзём*.

У прыметніках і займенніках у назоўным склоне мужчынскага роду адзіночнага ліку не пад націскам ужываецца пераважна канчатак -ый (-ій): *загарэлы, каторый*, а пад націскам у гэтых жа формах паралельна ўжываюцца канчаткі -эй (-ей) і -ый (-ій): *маладэй – маладый, крутэй – крутый*. У прыметніках, займенніках у форме вінавальнага склону жаночага роду адзіночнага ліку назіраюцца канчаткі -аю (-яю) у ненаціскным становішчы: *сустрэла старую жанчыну, пашыла белую юбку, вышла на новую да-*

рогу. У месным склоне адзіночнага ліку ў гэтых жа часцінах мовы і ў субстантывавальных назоўніках сустракаецца канчатак -эй (-ей): *работала ў кладавэй, у другой сторане, на тэй хаце, прыгожэй дзеўкі*. У форме назоўнага склону множнага ліку гэтыя ж часціны мовы маюць канчатак -эя (-ея): *другея коні, небальшэя яблыкі, тэя малыцы*.

Дзеясловы I спражэння 3-ай асобы адзіночнага ліку рэгулярна заканчваюцца на -ць: *жывець, ідзець, нясець, сякець*. У 3-ай асобе множнага ліку дзеясловы II спражэння не пад націскам маюць канчаткі -уць (-юць): *ходзюць, прывозюць, гонюць, гатовюць*. У прааналізаванай гаворцы дзеясловы з асновай на г, к ва ўсіх асобах не маюць чаргавання са свісцячымі: *сякець, бягіць, пякець* і інш. У гаворцы адзначаюцца формы складанага прошлага часу дзеясловаў: *былі звінелі, была абэручвалася*. У зваротных дзеясловах сустракаюцца постфіксы -ся, -сь, -сі: *начыналася, находзілася, пазнаёмілісь, пажанілісь, асталісі*.

Сінтаксічныя асаблівасці гаворкі выразна выяўляюцца ў пабудове словазлучэнняў і сказаў. Да найбольш характэрных у даследаваным рэгіёне можна аднесці наступныя: у беспрыназоўнікавых словазлучэннях пры дзеясловах са значэннем 'даглядаць' і семантычна блізкіх да іх адушаўлёных назоўнікі – назвы асоб і назвы жывёл – у вінавальным склоне маюць форму, якая супадае з формай назоўнага склону: *даглядала пчолы, пасціла каровы*; у прыназоўнікавых словазлучэннях пры дзеясловах смяяцца, рагатаць, жартаваць ужываюцца назоўнікі (займеннікі) у родным склоне з прыназоўнікам каля (ля): *смяяліся каля яго, жартавалі ля Мішкі, рагаталі ля малой*; пры дзеясловах руху і мэтанакіраванага дзеяння залежны назоўнік ставіцца ў форме давальнага склону з прыназоўнікам к: *пайшла к магазіну, паехала к сястры*; прасторавыя адносіны афармляюцца спалучэннем назоўніка ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам у: *хадзілі ў ягады, у маліны*; пры дзеясловах маўлення і думкі ўжываецца месны склон назоўніка з прыназоўнікам аб: *думаць аб сыну, хвалявацца аб бацьку*.

У гаворцы шырока ўжываюцца простыя сказы, пераважна аднасастаўныя (няпэўна-асабовыя): *Ранілі яго ў руку. Раньшэ яшчэ малацілі*.

Сярод складаных сказаў пераважаюць складаназлучаныя. Радзей сустракаюцца складаназалежныя і бяззлучнікавыя сказы: *Я сама руская, а ён беларус. Цяпер парашкі ўсё атмываюць, а раней, як топіцца печка, залу выграбалі, кіпятком заварвалі яе*.

У цэлым для сінтаксісу даследаванай гаворкі характэрны канструкцыі, якія "не ўкладваюцца" ў традыцыйныя сінтаксічныя схемы літаратурнай мовы, што абцяжарвае вызначэнне тыпу сказа, яго структуры, састаўных частак, нярэдка назіраюцца рознага роду пропускі, абрывы, паўторы асобных слоў і частак сказа, устаўкі, парушэнне тыпаў сінтаксічных сувязей паміж часткамі выказвання, ужыванне далучальных канструкцый і інш.: *Как начнець упрытопку – мама родная! Толькі дрыжыць увесь пол. І ўсе, і дзіўчаты гулялі... ; Я соўк у кашалёк класці гэтыя грошы...А ё! А што гэта? Нешта ў мяне толькі мелач*.

Гаворцы даследаванага рэгіёна Талачыншчыны ўласцівыя своеасаблівыя дыялектныя **лексіка-фразеалагічныя** асаблівасці, якія адрозніваюць яе ад іншых тэрытарыяльных дыялектаў, асобных гаворак і літаратурнай мовы. У час экспедыцыі былі выяўлены разнастайныя віды дыялектызмаў: лексічныя, семантычныя, фразеалагічныя, фанетычныя, словаўтваральныя, граматычныя.

Лексічныя дыялектызмы з'яўляюцца мясцовай назвай агульнанародных прадметаў і паняццяў, да іх можна аднесці наступныя словы: *чэпля* 'клямка', *чалеснік* 'загнет', *цугаўё* 'бацвінне', *перадок* 'лаўка', *запан* 'фартух', *бахаток* 'запруда', *грунцувацца* 'хвалявацца', *цікун* 'мак з маленькімі галоўкамі', *пражыліна* 'жэрдка ў паркана' і інш.

У час экспедыцыі былі зафіксаваны таксама агульнанародныя словы, якія ў даследаванай гаворцы маюць іншае значэнне або валодаюць большым семантычным аб'ёмам у параўнанні з літаратурнай мовай: *пухліна* 'падушка', *пастушка* 'доктарка,

якая нічога не разумее ў сваёй справе’, *барана* ‘стары, слабы, нікчэмны чалавек’, *свінні* ‘грузды’, *падводнік* ‘возчык на падводзе’ і інш.

У гаворцы Талачынскага раёна была выяўлена значная колькасць фразеалагічных дыялектызмаў – устойлівых спалучэнняў слоў, якія ўжываюцца ў дадзеным рэгіёне, але ў сваёй большасці не характэрны для літаратурнай мовы: *баба з бочкай* ‘дажджавая хмара’, *вырваць тры штакеціны* ‘ўехаць, нічога з сабою не ўзяўшы’, *падкузелиць вочы* ‘глядзець спадылба’, *спорціць гладам* ‘сапсаваць здароўе’, *як у бот нагу ўставіўшы* ‘жыць на ўсім гатовым’, *пуцёўку чакаць* ‘быць блізім да смерці’, *туркі-баркі аб’ехаць* ‘шмат у якіх мясцінах пабываць’, *транта аболецкая* ‘чалавек, які вызначаецца невысокім матэрыяльным ці сацыяльным становішчам’, *свяціць вачыма* ‘добра бачыць’, *(не знаць) дзе руку палажыць* ‘стаміцца, напрацаваўшыся за дзень’ і інш.

Даследаваная гаворка Талачыншчыны належыць да паўночна-ўсходняга дыялекту Віцебска-Магілёўскай групы з некаторымі асаблівасцямі, уласцівымі іншым тэрытарыяльным дыялектам і асобным гаворкам.

В.І. Несцяровіч (Віцебск)

ІМЕННЫЯ І ЗЛІТНЫЯ ФОРМЫ ПРЫМЕТНІКАЎ У КІТАБЕ XIX ст.

Мэтай артыкула з’яўляецца выяўленне асаблівасцей ужывання ў мове кітаба першай трэці XIX ст. няпоўных формаў прыметнікаў, да якіх адносяцца іменныя і злітныя (сцягнутыя).

У кітабе, створаным у 1832 годзе Абрагімам Хасяневічам, выразна выяўляецца і дамінуе *займеннікавае* скланенне прыметнікаў, у пэўнай ступені характэрнае ўзроўню развіцця сучаснай беларускай мовы. Пераважная большасць канчаткаў, якія атрымлівалі прыметнікі пры скланенні і адлюстраваліся ў мове манускрыпта, цяпер з’яўляюцца літаратурнай нормай. У адных склонах яны займалі пануючае становішча, у другіх – выкарыстоўваліся нараўне з іншымі і ўтваралі граматычныя варыянты. Наадварот, *іменнае* скланенне ў кітабе адсутнічае, сустракаюцца толькі яго рэліктавыя формы, якія тым не менш нярэдка фіксуюцца ў назоўным склоне адзіночнага ліку. Можна сказаць, што ў гэтым заключаецца адна з граматычных асаблівасцей мовы кітабаў увагуле [1, с. 183] і Кітаба Хасяневіча ў прыватнасці. Акрамя гэтага, адзначаецца нямала выпадкаў ужывання злітных формаў прыметнікаў. З гэтай прычыны ёсць падставы разгледзець гэтыя абедзве асаблівасці.

Калі займеннікавыя прыметнікі ўжываюцца ў кітабе ў атрыбутыўнай і прэдыкатыўнай функцыях, то іменныя толькі ў апошніх. Пры гэтым яны праяўляюць намер да канкурэнцыі з займеннікавымі ў складзе іменных выказнікаў. Такія формы прыметнікаў звычайна ўжываюцца са звязкамі *будзе*, *быў*, *йест*: *хто бы меў у пятніцу умерці.. ад магільнай мукі волен будзе* (55a2); *таго дня хто захварэе прэвалачэцца хвароба потым здароў будзе* (129a11); *чэтыры рэчы чэзэвеку добрым будзе кэторые ласкі божэй годзен будзе* (58a24); *пану богу паслугу велікуу чыніў дзень багамольствам быў пілен* (72g5); *той бог усему стварэнню рызьку [харчу – аўт.] даваць моцэн йест* (39a20-21); *калі б таго не чыніў то із кафірымі ровен йест* (126b10).

Часта ў цяперашнім часе звязка адсутнічае, і гэта ўспрымаецца як адзін з нарматыўных у кітабе літаратурна-пісьмовых варыянтаў: *нашоў на мора ад тых эжно акрэнт пелен людзей* (82b5); *з добрасьці майой зьміловане учыню хто вінен хто не вінен ні пазнайіш* (115a9); *хто неаднаслоўліў у таго веры нет* (71b4); *шэйтан мувіл мой верны мілы тэварыш кэторые судзьіі пасул беруць на непраўдзіва несправедліва судзець хоць вінен а йены невінным [зробяць]* (72b19-21). Цікава, што пры выкарыстан-